

Peter Scholliers

Oorlog en voeding: de invloed van de Eerste Wereldoorlog op het Belgische voedingspatroon, 1890-1940

Recent historisch onderzoek wil de oorlog volledig integreren in het maatschappelijk gebeuren.¹ Het moet nagegaan worden welke rol de oorlog vervulde op het vlak van de economische politiek, de sociale, politieke en demografische structuren, de organisatie van de landbouw, de tewerkstelling, enz.

H. Baudet riep onlangs op tot nader onderzoek naar de invloed van de oorlog op een hoofdcomponent van het maatschappelijk gebeuren, nl. de levensstandaard en de levenswijze.² Dit artikel heeft oog voor de impact van de Eerste Wereldoorlog op de levensstandaard in België. Tijdens en dadelijk na deze oorlog deden zich op dit vlak fundamentele verschuivingen voor. Het artikel wil in twee stadia tot deze problematiek bijdragen door:

- te peilen naar de levensvoorwaarden in het bezette België;
- te peilen naar de gevolgen van de oorlog op half-lange termijn op het vlak van de levensstandaard, de levenswijze en vooral van de voedselconsumptie.³

1 De levensstandaard tijdens de bezetting, 4 augustus 1914 - 11 november 1918

1.1 Acute bevoorradersproblemen

Met de Duitse inval op 4 augustus 1914 stond België plotseling voor het onoverkomelijke probleem zichzelf te moeten bevoorraden. De geallieerden wilden immers vlug een einde maken aan de oorlog door economische

maatregelen: handel met vijandelijk en bezet gebied was verboden. De machtige Britse vloot stelde zich borg voor een strikte blokkade. België was voor de behoefte aan tarwe, veruit het belangrijkste bestanddeel van de voeding, voor nagenoeg 75% afhankelijk van import.⁴ Afgesneden van de levensnoodzakelijke stroom goederen kon het land zichzelf dan ook slechts gedurende zeer korte tijd bevoorraden.

De geslaagde oogstcampagne van 1914 en de aanzienlijke stocks die België als transitland bezat, konden niet beletten dat er reeds rond kerstdag 1914 tekorten waren. Ondanks de prijzenstop, die door de Belgische regering één dag voor de inval en door de Duitse bezettende overheid op latere data werd bevolen, vertaalden de tekorten zich in prijsstijgingen. De tekorten werden bovendien systematisch door de bezetter zelf aangescherpt. Vanaf augustus 1914 tot het einde van de oorlog eisten de Duitse troepen mondvorraad op. Omdat vrijwillige leveringen om begrijpelijke redenen op zich lieten wachten, plunderde men al vlug hier en daar voedseldepots. De in de Antwerpse haven gestockeerde graanvoorraden moesten er bijv. aan geloven. Daarnaast werden massa's voedingswaren naar Duitsland gesleurd. Al deze opeisingen deden de slinkende voorraden nog vlugger verminderen.⁵

Het werd vlug duidelijk dat de tekorten van 1914 in schaarste zouden omslaan tijdens de zomer of de herfst van 1915. De Duitsers hadden bij een dergelijke situatie geen baat. Het was er hun om te doen rust en orde in het veroverde gebied te handhaven en, zo mogelijk nog meer Belgische goederen in de Duitse economie te pompen. Door middel van een reeks decreten werd de Belg bijgevolg aangemaand opnieuw handel te drijven, in de fabrieken te gaan werken of de oogst binnen te halen. Er viel echter minder en minder te verhandelen, terwijl ettelijke fabrieken wegens gebrek aan grondstoffen of wegens diefstal van machines hun poorten gesloten hadden. Alleen de landbouw verschaftte voorlopig nog voldoende werk.

De bezetter beperkte er zich verder toe manu militaire de orde te handhaven en decreten uit te vaardigen die het monetair systeem naar de duivel hielpen (verplichte wisselkoers) en die het betalingsverkeer veruit onmogelijk maakten (geen pasmunt, geen kredietmogelijkheden).⁶ Nochtans verplichtten internationale akkoorden de bezetter inwoners van bezet gebied te ravitailleren. De Duitsers vertikten het echter de bevoorrading op zich te nemen. Zij waren bereid België van voedsel te voorzien zo de geallieerde blokkade werd opgeheven.

1.2 Falende voedselhulp, falende produktie en falende distributie

In afwezigheid van de naar Noord-Frankrijk gevluchte regering, besloten

financiers en industriële fondsen te verzamelen om het leed van de armsten te verlichten. Reeds op het einde van augustus 1914 werden gratis soepuitdelingen in het Brusselse ingericht. In deze beperkte privé-weldadigheid schuilden de kiemen van het semi-officiële *Comité National de secours et d'alimentation*. Dit *Comité National* zou pogen de handelsblokkade te doorbreken door de organisatie van een doelgerichte voedselhulp. Na een overeenkomst tussen Groot-Brittannië en het Duitse Rijk betreffende de effectieve bestemming van het voedsel (nl. in Belgische magen), kwam de hulp reeds in oktober 1914 tot stand dankzij internationale solidariteit en nationale samenwerking tussen financiers, industriëlen, politici en syndicalisten. De Duitse overheid werd van de last en verantwoordelijkheid verlost. Ze wist bovendien van het *Comité National* gebruik te maken om de sociale onrust tot een minimum te beperken. Hierover was het mede door bankiers en werkgevers gevormde *Comité National* wellicht evenzeer tevreden. Meer dan ooit oefende de weldadigheid aldus één van de haar sinds oudsher toebedeelde functies uit.⁷

In nauwe samenwerking met het *Commission for Relief in Belgium* organiseerde het *Comité National* de voedselhulp. Allerlei omstandigheden zorgden ervoor dat de geïmporteerde hoeveelheid goederen op verre na niet de invoer in normale tijden kon evenaren. De goede start in 1915 was weliswaar veelbelovend. Naderhand werd echter nooit meer de invoer van het eerste jaar gehaald.⁸

Tabel 1. Totale import van voedsel door het *Comité National*

1915	955.207.239 kg.	= 100%
1916	848.016.465	= 89
1917	631.165.234	= 66
1918	743.039.835	= 78
Totaal	3.177.428.773	

De tekorten komen schrijnend aan het licht zo de invoer afgewogen wordt tegen de normale voedselimport. Het Statistisch Jaarboek vermeldt een invoer van 3.960.752 ton voedsel in 1913. De import van het *Comité National* reikte nog niet aan dit cijfer tijdens de vier oorlogsjaren samen. In 1915 bedroeg de voedselimport 24% van de import van 1913, in 1916 21,4%, in 1917 15,9% en in 1918 18,7%. Vervoer van de goederen was de belangrijkste bron van problemen. In februari 1917 ontketende Duitsland de U-botenoorlog en kelderde tijdens dat jaar alleen twaalf *Relief in Belgium*-schepen. Het *Comité National* was bijgevolg nooit in staat de tekorten weg te werken. Het *Comité* kon door middel van zijn invoer, die maximum 25% van de noden dekte, evenwel al te grote prijsstijgingen in 1915 en 1916 beletten. Het *Comité* droeg eveneens bij tot een min of meer

billijke verdeling van de in België ingevoerde voedingswaar. De invoer werd voornamelijk verplaatst naar de onderstandinstellingen: werklozenfondsen, ziekenhuizen en dergelijke. Aanvankelijk waren de hogere inkomensklassen van de steunverlening uitgesloten.

Naast de falende voedselimport, bleef de autochtone voedselproductie eveneens in gebreke. Enerzijds lagen de opbrengsten onder de vooroorlogse gemiddelden, anderzijds gebeurde de distributie op arbitraire en gebrekkige wijze. Een deel van het areaal bleef onbenut (wegens het front in West-Vlaanderen) en mankracht werd aan de landbouw onttrokken (vluchtelingen naar Nederland en Groot-Brittannië; soldaten; circa 120.000 verplicht en 90.000 vrijwillig tewerkgesteld in Duitsland en Noord-Frankrijk). De gebrekkige distributie was te wijten aan de ongepaste inmenging van de bezetter bij het stockeren en verdelen van het voedsel. Zo beweerden Belgische experts dat de aardappeloogst van 1917 400 gr aardappelen per dag en per persoon opbracht. In realiteit kreeg ieder slechts 190 gr. De combinatie van gebrekkige productie en distributie resulteerde in tekorten van alle in België geproduceerde voedsel. De Brusselse agglomeratie ontving bijv. 240.000 liter volle melk in 1914, tegen slechts 90.000 liter ontroomde melk in 1917. De autochtone productie, die reeds in normale tijden ontoereikend was voor de consumptie, was aanzienlijk verminderd tijdens de bezetting.⁹

1.3 Fenomale prijsstijgingen, de ontwrichting van de levenswijze en de allesoverheersende honger

In de winter van 1916/1917 werd de situatie rampzalig. Winkeliers met winsthonger zagen hun kans en gooiden in de loop van 1916 opgepotte goederen op de markt tegen prijzen die tenminste dubbel zo hoog lagen als in augustus 1914. Aardappelen bedoeld als veevoeder werden voor menselijke consumptie gebruikt, terwijl ook massaal koolraap werd gegeven.

Een klassieke hongercrisis, zoals die vóór de massale invoer van voedingswaren bestond, doemde einde 1917 op: zaaivoorraden werden opgepeuzeld, hongerende massa's kwamen bij de weldadigheid aankloppen en sterftecijfers van zieken, ouderen en pasgeborenen schoten omhoog. De hongersnood van 1917 en 1918 was het kleinere broertje van de fameuze crisis van het midden van de vorige eeuw, die onder meer in Vlaanderen en Ierland duizenden slachtoffers heeft gemaakt. De fenomenaal gestegen prijzen van 1917 getuigen van de schaarste op de markt. Gemiddeld lag het prijspeil van voedsel bijna 100% hoger dan in 1916. Erwtten, eieren, vlees, melk, spek en kaas kenden een veel hogere prijsstijging, aardappelen en fruit haalden ongeveer de 100% grens, terwijl boter, brood en meel

een kleinere stijging te zien gaven. Het volgende lijstje noteert de procentuele prijsstijgingen t.o.v. elk voorgaand jaar van de vijf grote bestedingsposten:¹⁰

Tabel 2. Procentuele prijsstijgingen in het Brusselse t.o.v. elk voorgaand jaar

	1915	1916	1917	1918	totale stijging in 1918 t.o.v. 1914
voeding	34%	60%	96%	37%	487%
kleding	14	15	44	257	582
verlichting/ verwarming	22	12	25	57	170
woning	10	5	8	28	61
varia	31	37	40	84	366
totaal	31	46	79	52	434

Dit lijstje houdt geen rekening met prijzen die op de zwarte markt werden betaald. De prijzen die daar in 1917 en 1918 werden gegeven, tarten elke verbeelding. Een Gentse professor noteerde regelmatig de prijzen die op de Brusselse zwarte markt werden gevraagd. De resultaten zijn verbluffend. Een zakje aardappelen van 5 kg haalde er een prijs die 10 à 15 maal hoger lag dan in 1914, terwijl dezelfde hoeveelheid officieel slechts 3 à 4 maal duurder mocht zijn. Een slecht brood van spelt en aardappelmeel kostte op de clandestiene markt 18 frank, op de officiële markt 0,83 frank! Een prijsindex van de zwarte markt van inlandse goederen wijst in 1915 dan ook een stijging van 67% aan, in 1916 van 252% en in 1917 van 684%, telkens ten opzichte van de basisperiode april 1914. Het jaar 1918 sloeg alle records: de prijsindex wees op een gemiddelde toename van 1200%. Let wel, het gaat hier om goederen van inlandse teelt. Met inachtneming van prijzen van geïmporteerde waren zou de prijsindex nog een stuk hoger liggen. De gemiddelde Belg was er een zeldzame klant, want al vlug ontbraken hem alle financiële middelen. De rijkere lieden en de bezetter konden er steeds terecht, maar werden er als een kip kaal geplukt. Handelaars van allerlei slag hebben er reusachtige winsten binnengehaald.¹¹ Het bestaan van een dergelijke uitgebreide markt heeft een onbillijke verdeling van de goederen in hoge mate in de hand gewerkt. Het heeft niet lang geduurd vooraleer er twee prijsniveaus naast elkaar bestonden: het hoge van de goed voorziene zwarte markt, en het gecontroleerde van het *Comité National*. Gaandeweg werd de cliënteel van de eerste markt schaarser ten voordele van de tweede bevoorradingsbron. De gestegen prijzen hebben het consumptiepatroon in hoge mate ontwricht. Het doorsnee menu zag er vanaf de lente van 1915 helemaal

anders uit dan vóór de oorlog. Goedkope calorieën vervingen de duurdere calorieën. Er werd veel minder vlees, boter, eieren, vet en melk verbruikt. De aardappel verdrong het brood als basisvoedsel. Het gemiddeld voedingspatroon had in het laatste kwart van 1916 het uitzicht gekregen van het menu van de jaren zestig van de vorige eeuw: hoge voedseluitgaven in het algemeen en hoge uitgaven voor aardappelen en brood in het bijzonder.

Budget-enquêtes werden tijdens de oorlog niet ondernomen. We kunnen niettemin de slechte levensvoorwaarden illustreren door middel van een budget dat in september 1919 door mijnwerkers werd opgesteld:¹²

Tabel 3. Procentuele bestedingen van mijnwerkers en geconsumeerde hoeveelheden voedsel

voeding:	84,6%	brood:	590 gr per dag/per hoofd
kleding:	2,3	aardappelen:	890 gr per dag/per hoofd
woning:	7,3	boter:	71 gr per dag/per hoofd
licht/ warmte:	2,6	vlees:	133 gr per dag/per hoofd
varia:	2,6	melk:	267 cl per dag/per hoofd
	100,0	suiker:	35 gr per dag/per hoofd

De hoge procentuele uitgave voor voedsel valt onmiddellijk op. Met dit hoge bedrag werd een zeer eenzijdig menu samengesteld, waar brood en aardappelen primeerden. De hoge procentuele uitgaven voor voedsel en het eenzijdige menu waren zonder twijfel ook tijdens de oorlog voor talrijke gezinnen van tel. Zo het geconsumeerde voedsel in 1919 evenwel aan de calorische noden voldeed, dit was zeker niet het geval tijdens de oorlog. Verschillende meters staan ter beschikking om de tekorten aan te tonen. Het *Comité National* kon nooit de vooropgestelde hoeveelheden voedsel invoeren. Dat bleek reeds uit tabel 1. De volgende tabel somt de belangrijkste ingevoerde goederen op, met enerzijds de nodig geachte hoeveelheden en anderzijds de effectief verdeelde hoeveelheden.¹³

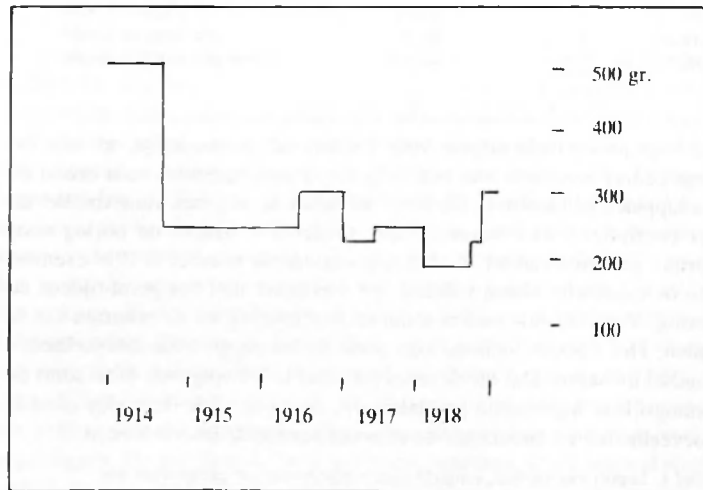
Tabel 4. Import van voedsel, verdeeld naar voedingswaar per persoon/per dag

	Programma van het <i>Comité National</i>	effectief verdeelde voedingswaar			
		1915	1916	1917	1918
tarwe	288 gr.	202 gr.	246 gr.	165 gr.	183 gr.
vet en spek	30	8	14	13	21
erwten	16	11	4	8	16
rijst	25	18	21	10	11
maïs	16	38	48	9	16
varia	18,5	15	3	18	25
totaal calorieën:	1.220	788	951	658	794
in % calorieën =	100%	64.6%	77.9%	53.9%	65.1%

Uitgedrukt in calorieën voorzag het *Comité National* een dagelijkse calorie-opname van circa 1.200 kcal per persoon en per dag. Dit voedselpakket had duidelijk een aanvullend karakter. De import was slechts in staat voor maximum 950 kcal te zorgen.

We herinneren eraan dat de autochtone voedselproductie, die reeds in normale tijden ontoereikend was, werd verminderd door het verdwijnen van een deel van het areaal, door de transferten naar Duitsland, door de tekorten aan mankracht en door mislukte oogstcampagnes. De gecumuleerde tekorten laten zich meten door het broodrantsoen dat sinds september 1914 werd opgelegd. Grafiek 1 toont de sterke terugval van circa 500 gr. brood per dag en per persoon naar 250 gr. in september 1914. Een eerste dieptepunt werd bereikt tussen februari en juli 1917 (225 gr.) en een tweede tussen maart en oktober 1918 (190 gr.).¹⁴

Grafiek 1. Broodrantsoen (per persoon en per dag)

De val van het broodrantsoen tot minder dan de helft kwam evenzeer tot uiting in de verkoop van brood in de verbruikcoöperatieën. De Gentse coöperatieve 'Het Volk' zag de broodverkoop per hoofd en per jaar verminderd van indexcijfer 100 in 1914 naar indexcijfer 60 tijdens de oorlogsjaren.¹⁵ Dezelfde coöperatieve kende een daling van de hoofdelijke verkoop van kruidenierswaren van indexcijfer 100 in 1914 tot indexcijfer 12 in 1918¹⁶. Het gebrekkig voedseltransport, de inkrimping van het broodrantsoen en de slinkende omzet van de detailhandel laten zich ten slotte samenvatten in de gedaalde opname van calorieën en eiwitten per

persoon. Deze indicator vat het best de levensvoorwaarden tijdens de bezetting samen.

Tabel 5. Calorie-opname per persoon en per dag¹⁷

	calorieën	eiwitten	onderzochte groep
december 1915	1.928	57,1	Brusselse werklozen
april 1916	1.860	54,8	Brusselse werklozen
september 1917	1.387	54,3	Brusselse werklozen
september 1917	1.500	57,0	Brusselse werkenden

Ik wijs erop dat de normaal geachte calorieënbehoefte van een volwassen man, naargelang van zijn activiteit, 2.800 à 3.500 bedroeg. In september 1917 was er dus een tekort van 1.300 à 2.000 kcal wat een werkende en 1.400 kcal wat een werkloze betrof. Ik vergelijk deze calorie-opname met het zeer volledige rapport van Beveridge over de Britse calorische opname om de Belgische situatie beter te doen uitkomen. Het vooroorlogs aantal calorieën (3.442) werd in 1914, 1915 en 1916 overschreden, in 1917 en 1918 net niet gehaald.¹⁸ Het Britse tekort bedroeg in 1917 3,5%, het Belgische niet minder dan 56%.

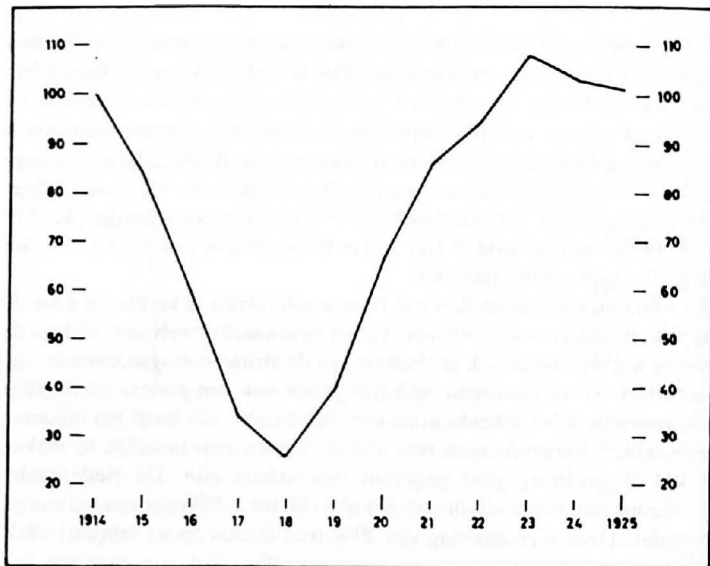
Deze fenomenale verschillen zijn in de eerste plaats te verklaren door de falende Belgische voedselinvoer. Groot-Brittannië's 'welvaart' tijdens de oorlog was niettemin ook te danken aan de Britse oorlogseconomie, die niet alleen de werkloosheid opslorpte, maar ook een grotere participatie van vrouwen in het arbeidscircuit met zich bracht. Dit heeft het inkomen verhoogd.¹⁹ Vergelijkingen met andere landen zijn moeilijk te maken omdat er nagenoeg geen gegevens beschikbaar zijn. De Nederlandse calorieopname verminderde van zowat 3.000 tot 2.380 voor een volwassen arbeider. Deze vermindering van 20% trad slechts op na februari 1917. Weense arbeidersgezinnen moesten het stellen met een rantsoen van amper 1.300 kcal per hoofd vanaf mei 1915. Dit werd aangevuld met het vergaren van eetbare (?) resten van vuilnisbelten en geoogste akkers.²⁰ Zou er een direct verband bestaan tussen sociale-politieke instabiliteit en de calorieopname in elk land?

1.4 De vrije val van de koopkracht en het belang van de soepbedelingen

België's economie lag om zo te zeggen volledig stil. Nagenoeg alle bedrijven draaiden op halve kracht of minder wegens gebrek aan grondstoffen of wegens ontvreemding van machines. Vooral de zware nijverheid was het slachtoffer van dit laatste. De werkloosheid in de industriële zones (Luik, Bergen, Verviers, Charleroi, Gent en Antwerpen) trof soms 90% van de

industriearbeiders. Bovendien werd het loon van de werknemers die nog een job hadden, helemaal niet aan de stijgende prijzen aangepast. Het gevolg was een voortdurende daling van de koopkracht, wat wordt geïllustreerd door de evolutie van de koopkracht van de Brusselse arbeiders (grafiek 2). De status van de werkende verschildte slechts weinig meer van die van de werklozen. Dat uitte zich o.m. in de caloricopname in september 1917: resp. 1.387 en 1.500 kcal, of een verschil van 113. Dit verschil was in de eerste jaren ongetwijfeld groter.

Grafiek 2. Koopkracht van de Brusselse arbeiders, 1914-1925. (bron: als noot 10).

Het gevolg van dit alles was dat steeds meer mensen een beroep dienden te doen op de openbare en de privéweldadigheid. 'Traditionele' steuntrekkers (zieken, armen, bejaarden...) en werklozen, maar ook werkende arbeiders klopten bij de steunverlening aan. Naarmate de oorlog vorderde, breidde deze groep uit: renteniers en kleine spaarders zagen hun geld verdwijnen ten gevolge van de hollende inflatie, winkeliers dienden hun zaak te sluiten wegens gebrek aan stocks en cliënteel, beampten zaten in dezelfde situatie als de arbeiders (uitholling van hun koopkracht wegens de inflatie). Groepen die voordien nooit steun hadden getrokken, stonden thans in de rij. De steunverlening werd in de loop van 1917 toegankelijk voor alle Belgen, wat nog nooit het geval was geweest. De steunverlening bestond 's middags aanvankelijk uit brood en soep en

's avonds uit vlees en groenten. De soeputdeling werd echter veruit de enige hulpverlening wegens de gebrekkige voedselinvoer. Een bordje soep bevatte circa 300 kcal, een hoeveelheid die soms tot 130 kcal daalde. De soeputdelingen, waarbij gemiddeld 40% van de bevolking betrokken was, werden georganiseerd in 74% van de Belgische gemeenten. Opgedeeld per provincie komen de geografische verschillen aan bod. De zwaarst getroffen gebieden waren de industriële regio's.

Tabel 6. Percentages van 'soepeters' per provincie

Antwerpen	40%
Brabant	36
Brussel	29 (hoofdstedelijke agglomeratie)
Henegouwen	65
Luik	56
Limburg	38
Luxemburg	5 (agrarische regio)
Namen	36
Oost-Vlaanderen (Zuid)	45
Oost-Vlaanderen (Noord)	37

In sommige delen van het land moest 90% van de bewoners een beroep doen op de steun. Slechts enkele notabelen waren er niet op aangewezen. Nooit voordien en nooit nadien was de steunverlening zo algemeen verspreid als tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat staat in schrilte tegenstelling tot het besluit van J. Burnett betreffende de Britse voedselsituatie tijdens de oorlog:²¹ 'If the Great Depression (1871-1895) marks the first step by the working classes of England towards material comfort, the First World War, for all its horrors and miseries, marks the second.' Toen heerste er hongersnood in België.

Ik rond deze schets af met erop te wijzen dat het voedsel voortdurend van slechtere kwaliteit werd. Tarwe was nagenoeg afwezig in het brood, terwijl gebruik van aardappelmeel, spelt en veevoeder de regel was. Bovendien rotte dit brood uitermate vlug. Aardappelen, het vervangingsmiddel, waren klein, gerimpeld, glazig en zwart. Melk was verdund met water. Vlees was mager en schraal. De hogere klassen beperkten hun vleesgebruik grotendels tot het 'armemenseten' van vóór de oorlog, spek. Het gemiddelde vleesverbruik per persoon en per jaar vóór en dadelijk na de oorlog vertelt voldoende over de moeilijke situatie tijdens de bezetting: In 1913 verorberde de Belg gemiddeld 30 kg vlees, in 1919 amper 17,3 kg.²²

België's voedselverbruik tijdens de bezetting was dus voor de meeste sociale klassen totaal ontoereikend. Kwantitatieve tekorten bestonden naast kwalitatieve. De bezettende overheid liet het lenigen van de noden over aan een officieus organisme dat over volstrekt ontoereikende middelen beschikte. De hulpverlening faalde in hoge mate. Binnen haar beperkte

mogelijkheden hielp ze de meest getroffen klassen, zodat ze niettemin een weinig bijdroeg tot een billijke verdeling van goederen. Dit belette niet dat er een omvangrijke polarisatie optrad: een grote groep verarmde zienderogen, terwijl een kleine groep baat had bij de oorlogsjaren. De eerste groep werd almaar groter, de tweede steeds kleiner. Falende voedselimport, falende autochtone produktie en falende verdeling van het weinige voedsel hebben ervoor gezorgd dat België zonder enige twijfel bij de landen hoorde waar de levensvoorwaarden het meest onder de oorlogsomstandigheden hebben geleden. De gevolgen daarvan op het demografische vlak bleven niet uit.²³ Een tijdgenoot vatte de angst en de onzekerheid als volgt samen:

"J'ai été frappé, après mes deux mois d'absence, de l'état de dénutrition croissante dans lequel j'ai retrouvé notre population. Les ravages sont moins marqués naturellement dans les campagnes où les habitants arrivent plus aisément à trouver sur place les matières premières de leur alimentation, outre que la misère y est moins prononcée par suite des bénéfices énormes réalisés par la plupart des cultivateurs, mais dans les villes et les parties non agricoles du pays, la situation devient réellement inquiétante."

Non seulement les Oeuvres (Comité National; Commission for Relief in Belgium P.S.) n'arrivent plus à soutenir les indigents par suite de l'absence de produits alimentaires, mais la bourgeoisie et même la classe la plus aisée risquent de se trouver sous peu dans une situation alarmante."

L'amaigrissement de tout le monde est frappant, la diminution de résistance physique et morale s'accuse de jour en jour, la tuberculose exerce ses ravages d'une façon épouvantable et la mortalité accuse une progression significative."

*Il est absolument urgent que des mesures rapides et radicales interviennent dans l'organisation de notre ravitaillement. Le danger social et national auquel il convient de parer au plus tôt réclame toute l'énergie de ceux qui, au dehors, peuvent seuls sauver la population du pays occupé."*²⁴

2 De gevolgen van de oorlog voor de levensstandaard, 1890-1940

2.1 Een paradox: de vlugge naoorlogse verbetering van het menu

Men kan verwachten dat de verarming en de polarisatie tijdens de oorlog sporen op het consumptiepatroon na 1918 zouden nalaten. Van de drastische tekorten tussen 1914 en 1918 was echter weinig meer te merken na 1920! De totale voedselimport bleef weliswaar onder het vooroorlogs niveau, maar haalde reeds een behoorlijk peil in het jaar twintig. België was er op dat punt overigens heel wat beter aan toe dan de centrale mogendheden.²⁵ De samenstelling van de voedselinvoer was echter grondig veranderd. De invoer in absolute cijfers van vlees, vis, fruit en zuivelprodukten was na de oorlog gestegen, terwijl de import van granen daarentegen was gedaald. De gedaalde massa van de totaal ingevoerde goederen was uitslui-

tend te wijten aan de inkrimping van de graanimport.²⁶ De voedselimport lag op het kwantitatieve vlak dus op een lager niveau dan vóór de oorlog, maar was er beduidend op vooruitgegaan op het kwalitatieve vlak. De samenstelling van de goederenstroom zag er als volgt uit:²⁷

Tabel 7. Samenstelling van de voedselimport, 1908 en 1920/21

	1908		1920/21		% verschil
granen	2.827.683	84,8%	1.800.790	71,9%	- 36%
zuivelprodukten	3.895	0,1	32.079	1,3	+723
groenten	189.221	5,5	250.770	10,0	+ 32
vis	68.323	2,0	75.530	3,0	+ 10
zout	136.429	4,0	174.719	6,9	+ 28
vlees	13.887	0,5	70.906	2,8	+410
fruit	45.542	1,3	58.000	2,3	+ 27
koffie	61.080	1,8	43.054	1,7	- 29
		100%		100%	

De geringere import van granen wijst op de afbraak van het overwicht van de broodconsumptie. Het is logisch dat daaraan een toename van de overige voedselconsumptie beantwoordde, omdat de geslonken invoer van tarwe niet werd gecompenseerd door een verhoogde binnenlandse produktie (de tarweproduktie bedroeg gemiddeld 385.393 ton tijdens de jaren 1904/13 en jaarlijks gemiddeld 397.693 ton tijdens de jaren 1920/39). Dit had uiteraard wijzigingen van de hoofdelijke voedselconsumptie tot gevolg. Ik noteer hier het per capita verbruik van enkele voedingswaren op vier tijdstippen.²⁸

Tabel 8. Hoofdelijk verbruik van enkele voedingswaren (in kg.)

	tarwe	aard-appel-en	vlees	peul-vrucht-en	suiker	tabak	marga-rine	citrus-vrucht-en	koffie
1890/94	173,6	353,3	15,6	7,86	2,79	2,13	—	0,88	3,81
1909/13	219,3	293,8	31,2	7,94	14,08	2,74	1,40	3,21	4,70
1920/24	147,6	195,4	33,5	4,77	19,08	2,83	3,28	4,06	4,61
1936/39	157,4	191,0	40,2	4,46	29,35	3,10	6,71	7,81	5,79

Het verbruik van tarwe nam toe tot 1914, dat van aardappelen toonde een lichte achteruitgang. Na de oorlog daalde het verbruik van beide gewassen in hoge mate. De geringere aardappelenconsumptie werd na 1890 gecompenseerd door een gevoelige stijging van het verbruik van vlees, suiker, fruit en zuivel.²⁹ Na de oorlog werd de kleinere consumptie van aardappe-

len en thans ook van tarwe gecompenseerd door een nog hoger verbruik van vlees, suiker, fruit en zuivel. Het toenemend belang van de vleesconsumptie tussen 1890 en 1940 kan treffend worden geïllustreerd door het volume van het vleesverbruik af te wegen tegen de hoeveelheid geconsumeerde tarwe. Rond 1890 at men ongeveer 11,2 maal meer tarwe dan vlees, vijftig jaar later was deze verhouding tot 3,9 gekrompen. Het verbruik van tarwe en aardappelen was tussen 1910 en 1935/39 met 30% gedaald, dat van vlees met 30% gestegen, dat van suiker (+108%), margarine (+380%) en citrusvruchten (+125%) eveneens gevoelig toegenomen. Reken ik de geconsumeerde hoeveelheden om naar calorieën en eiwitten per dag en per hoofd, dan blijkt dat tijdens de jaren 1904/13 bij benadering 3.700 kcal en 110 gr. eiwitten werden verbruikt, tijdens de jaren 1934/39 2.950 kcal en 82 gr. eiwitten.³⁰ De daling is te wijten aan de verminderde consumptie van brood en aardappelen en ze betekent geenszins dat de levensstandaard verslechterde.

Rond de eeuwwisseling bleek immers bijna iedereen in staat zich voldoende van calorieën te voorzien door het eten van grote hoeveelheden brood en aardappelen. Vanaf een bepaald niveau in de evolutie van de levensstandaard is niet zozeer de kwantiteit voedsel een goede graadmeter, maar wel de kwaliteit.³¹ De verbetering van het menu blijkt uit de gestegen consumptie van dierlijke (en dus dure) calorieën en eiwitten: vóór de oorlog was dierlijk voedsel voor ongeveer 25% van de totale hoeveelheid verantwoordelijk, na de oorlog voor ongeveer 35%.³²

De miserabele voedingstoestanden tijdens de oorlog verdwenen derhalve vrij vlug. Reeds tijdens de eerste helft van het jaar 1920 was er nagenoeg geen spoor meer van voedseltekorten. De naoorlogse jaren kenden niet alleen een snel herstel van het voedingspatroon, doch dit herstel werd bovendien vrijwel ogenblikkelijk omgezet in een gevoelige kwalitatieve verbetering ten opzichte van de jaren 1890/1914.

Alvorens deze plotselinge overgang te verklaren, wens ik na te gaan in welke mate deze verbetering te beurt viel aan de verschillende sociale groepen.

2.2 De afnemende ongelijkheid op het vlak van de voedselconsumptie na 1920

Tijdens de Duitse bezetting ontstond een zeer aanzienlijke polarisatie tussen het voedselverbruik van de verschillende klassen. De schaarste aan voedingswaren en de exorbitante prijzen die op de zwarte markt werden gevraagd, hebben belet dat heel wat mensen bepaalde goederen hebben geconsumeerd. Verarmde, industriële regionen hebben meer dan verrijkte, agrarische regio's een beroep moeten doen op de steunverlening (zie

tabel 6).³³ Bleven er na 1918 sporen over van de toegenomen ongelijkheid die tijdens de oorlog was ontstaan?

Gezinsbudgetenquêtes uit 1910, 1921 en 1928/29 verstrekken gegevens over het voedselverbruik van arbeidersgezinnen.³⁴ Hoewel kritiek op deze cijfers mogelijk is, vooral dan wat de representativiteit van de geselecteerde gezinnen betreft, laat de vergelijking met de nationale gemiddelden toe een aantal trends vast te stellen. Het is raadzaam niet zozeer naar vergelijkingen in absolute cijfers te kijken, maar wel naar procentuele verschillen tussen de perioden binnen een zelfde cijferreeks. Dadelijk na de oorlog (budgetenquête van 1921) waren de arbeidersgezinnen nog niet toe aan een verminderde consumptie van brood en aardappelen. Dat was toen duidelijk wel het geval voor de gemiddelde Belg.

Tabel 9. Vergelijking tussen verbruik van arbeiders en gemiddelden³⁵

	hoofdelijk verbruik (in kg.)		
	1909/1913	1920/1924	% verschil
tarwe	219,2	147,6	-32,7
aardappelen	293,8	195,4	-33,5

	hoofdelijk verbruik van arbeiders (kg.)		
	1910	1921	% verschil
brood	192,8	190,9	-1,0
aardappelen	207,4	210,0	+1,7

Het op peil gehouden verbruik van brood en aardappelen door de arbeidersgezinnen werd gecombineerd met een vlees- en suikerverbruik, waarvan de toename groter was dan de stijging van de nationale gemiddelden.

Tabel 10. Vergelijking tussen verbruik van arbeiders en gemiddelden

	hoofdelijk verbruik (kg.)			hoofdelijk verbruik van arbeiders (kg.)		
	1909/1913	1920/1924	% verschil	1910	1921	% verschil
vlees	31,2	33,5	+ 7,4	29,3	34,2	+ 16,6
suiker	14,1	19,1	+35,5	4,8	10,2	+113,3

De uiterst grote verschillen met betrekking tot het voedselverbruik tussen de sociale klassen verdwenen blijkbaar zeer vlug na 1918. Het lijkt er zelfs op dat arbeidersgezinnen op bepaalde vlakken een relatief grotere verbetering van het menu kenden dan de gemiddelde Belg. Arbeidersgezinnen waren dadelijk na de oorlog toe aan het compenseren van een achterstand: hun verbruik van vlees en suiker benaderde dat van de gemiddelde Belg. Het behoud van de hoge hoeveelheden brood en aardappelen op het menu van arbeidersgezinnen wijst dan weer op een relatieve achterstand t.o.v. het gemiddelde menu. Voedsel van dierlijke oorsprong was in 1910 verantwoordelijk voor 22,8% en in 1921 voor 25,2% van het arbeidersmenu (tegen resp. 25% en 35% wat betreft de gemiddelde consumptie).

De veranderingen die op nationaal vlak onmiddellijk na de oorlog plaatsgrepen, nl. een combinatie van stijgend vleesverbruik met dalend brood- en aardappelenverbruik, waren voor de arbeidersklasse pas een feit op het einde van de jaren twintig. Het broodverbruik bleef veruit op hetzelfde peil tot circa 1928, waarna een daling begon.³⁶ De budgetenquête van 1928/1929 noteerde een verminderde broodconsumptie met 12,8% t.o.v. 1921. In dezelfde periode veranderde het nationale broodverbruik nagenoeg niet. De enquête van 1928/1929 registreerde eveneens een vermindering van de aardappelenconsumptie met 1,3%, terwijl de aardappelenconsumptie van de gemiddelde Belg weinig veranderde. Brood- en aardappelenverbruik van de verschillende klassen groeiden dus naar elkaar toe. De enquête van 1928/1929 noteerde dan ook dat produkten van dierlijke komaf 32,6% van het menu uitmaakten.

Ruwweg kan men stellen dat het voedselverbruik van arbeidersgezinnen rond 1929 het kwantitatief en kwalitatief niveau van de modale Belg in 1921 had bereikt. De hoofdelijke consumptie van luxewaren, zoals bijv. citrusvruchten, was in 1929 weer gevoelig gestegen. Het verbruik van citrusvruchten door arbeidersgezinnen was op dat ogenblik daarentegen nog steeds zeer laag.

2.3 Verklaringen: het nieuwe socio-economische beleid en de economische restauratie

Hoe kan verklaard worden dat de verarmde, gepolariseerde voedingstoestanden tijdens de oorlog zeer vlug verdwenen om plaats te ruimen voor een fundamenteel verbeterde voeding t.o.v. de jaren 1890/1914? Complex optredende factoren, waarbij de invloed van de oorlog voortdurend van invloed was, speelden een rol.

Vooreerst dient gewezen op maatregelen van socio-politieke aard. De erbarmelijke levensomstandigheden tijdens de bezetting en de angst voor mogelijke 'bolsjewistische acties' in België zetten er de socialistische

'Belgische Werkliedenpartij', de vakbonden, industriëlen en de traditionele leidende kringen toe aan de handen in elkaar te slaan om de heropbouw van het land aan te pakken. Een proclamatie van de socialistische partij op de dag van de wapenstilstand (18 november 1918) stelde zonder meer dat het herwinnen van de vooroorlogse welvaart voorrang had op sociale of economische eisen en dat zo toch gestaakt werd, dit onder leiding en controle van de vakbonden moest gebeuren. De samenwerking tussen werkgevers, werknemers en overheid op hoog niveau viel voor de betrokkenen gemakkelijk omdat het een voortzetting was van de coöperatie binnen het *Comité National*. In ruil voor de belofte tot heropbouw van het land en de daaraan gebonden sociale rust, verkreeg de arbeidersbeweging op relatief korte tijd (1918-1921) toezeggingen, waaronder een aantal belangrijke programmapunten van vóór de oorlog. Het Algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen werd toegepast, de socialistische partij nam deel aan de regering, sociale wetten werden aangenomen en de sociale verhoudingen werden op een nieuwe leest geschoeid. De individuele relatie patroon-arbeider werd in tal van bedrijven door een collectieve vervangen, wat resulteerde in collectieve arbeidsovereenkomsten. De Belgische onrust en onvrede werd aldus omgezet in een aantal verwezenlijkingen, maar de structuren van het land (zeker de economische) werden niet aangetast. Daarmee reageerde België op de oorlog als een land - zoals Groot-Brittannië of Frankrijk - dat relatief weinig geleden had. De levensomstandigheden tijdens de oorlog lieten nochtans een uitbarsting, zoals in Duitsland, vermoeden. Dat het zover niet is gekomen, is te wijten aan de brede sociaal-politieke consensus die tijdens de oorlog een concrete vorm kreeg.

Omdat de sociale vrede in niet geringe mate werd bedreigd door de bevoorradingsmoeilijkheden en de inflatoire prijzen,³⁷ kwamen binnen het nieuwe socio-politieke kader een aantal maatregelen tot stand die directe gevolgen hadden op de levensomstandigheden. Het feit dat het politieke verwezenlijkingen betrof, verklaart het relatief vlug verdwijnen van sommige maatregelen op het ogenblik dat de socialisten niet meer in de regering zaten.

Belangrijke veranderingen in het sociaal-economisch beleid ontstonden onder impuls van de socialistische minister van arbeid en bevoorrading, J. Wauters. Hij voerde van november 1918 tot december 1921 (val van de regering) een politiek die tijdens de oorlog onder meer in Groot-Brittannië was gevoerd. Wauters richtte het *Office Central du Ravitaillement* op, dat instond voor de voedselbevoorrading van het land (bijv. rechtstreekse invoer van bevroren vlees uit de V.S.); hij paste een prijzencontrole toe op een vijftiental voedingswaren en stelde maximumprijzen in; hij ontwierp een stelsel van niet-verplichte werkloosheidsverzekering min of meer overeenkomstig het Britse systeem; hij nam het initiatief tot

het berekenen van een indexcijfer van kleinhandelsprijzen, waaraan weden en lonen konden worden gekoppeld. Wauters was bij al deze maatregelen geïnspireerd door de werking van het *Comité National*, waarvan hij lid was geweest. Collega's van hem troffen maatregelen die voor een vlotte voedselinvoer moesten zorgen (douanetarieven en verbruiksbelasting werden niet aan het inflatoire prijsniveau aangepast) en die een deel van de koopkracht overhevelde naar voedseluitgaven (beperken van de huishuurstijgingen). Deze maatregelen betekenden een breuk met de vooroorlogse economische politiek en waren zonder uitzondering een gevolg van de oorlogsomstandigheden. Zoals gezegd bleven enkele ervan bestaan, andere verdwenen in de loop van het interbellum (prijscontrolle, huurwetgeving, directe voedselimport). De maatregelen hebben in niet geringe mate bijgedragen tot de vlotte aanvoer van de noodzakelijke voedingsmiddelen en tot de billijke voedseldistributie.

Naast het nieuwe socio-economische beleid, speelden een aantal zuiver economische factoren een rol bij de beïnvloeding van de naoorlogse levensomstandigheden. Allereerst was er de verschuiving binnen de tewerkstellingsstructuur. De heropbouw van het land vergde het inschakelen van massale arbeidskrachten in de nijverheid. De (laag betaalde) primaire sector verloor arbeidsplaatsen (6% tussen 1910 en 1930) ten voordele van de industriële en tertiaire werkgelegenheid. Binnen de secundaire tewerkstelling had er evenzeer een verschuiving plaats, waarbij goed betaalde jobs gecreëerd werden. De metaalverwerkende sector bijv. verschaftte werk aan 104.000 man in 1910 en aan 180.000 werknemers in 1937. De verschuivingen brachten een globale stijging van het inkomen teweeg.³⁸ Deze toename werd daarenboven versneld door een grotere participatie van vrouwen in het arbeidscircuit. Tussen 1910 en 1930 werkten nagenoeg 100.000 vrouwen méér in de nijverheid. Deze grote vraag naar werkkrachten was een gevolg van de intense mechanisering van de zich van de oorlog herstellende industrie. De inspanningen uit de jaren 1919/1921 bleken niet gering. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Groot-Brittannië kende België na de recessie van 1921 een zeer bloeiende conjuncturele fase, die nagenoeg alle werkloosheid opslorpte. Ook deze factor zorgde voor een toename van het inkomen. Bovendien steeg het reële loon tussen 1926 en 1930 in belangrijke mate. Ik vermeld terloops dat de voortgezette industrialisatie weinig plaats liet voor agrarische bedrijvigheid: België bleef na 1918 afhankelijk van de buitenlandse voedselimport.³⁹

Het noodzakelijke herstel van de Belgische economie bracht bijgevolg een algemene verrijking teweeg tijdens de jaren twintig, wat een weerslag had op het inkomen van de werknemers. Een belangrijk deel van deze inkomensverhoging kon aan de verbetering van de voeding worden besteed. S. Streuvels getuigde daarover: 'Er wordt nu ook beter en voedza-

mer kost gereedgemaakt, er komt vlees en spek op tafel - nú mag het er af...' (Land en leven in Vlaanderen, 1923).⁴⁰

3 Conclusie

De oorlog en de bezetting beïnvloedden zeer direct de levensstandaard en het consumptiepatroon tussen augustus 1914 en november 1918. Afgesneden van de onmisbare voedselinvoer en geconfronteerd met falende autochtone opbrengst en distributie, werd België in armoede en hongersnood ondergedompeld. Aanzienlijke eiwit- en calorieëntekorten ontstonden. Een omvangrijke zwarte markt heeft de bestaande ongelijkheden versterkt. De misnoegdheid omtrent dit alles barstte los door een massale stakingsgolf na november 1918, die revolutionaire dimensies kreeg toebedeeld in het licht van de Europese onrust. Deze ervaringen uit de jaren 1914-1918 zetten er de werkgevers tijdens de Tweede Wereldoorlog toe aan supplementen op het loon (in geld en in natura) te verstrekken, in een poging massaal sociaal ongenoege en fundamentele maatschappelijke verschuivingen te beperken. De levensomstandigheden tijdens de Tweede Wereldoorlog waren onder meer daarom beter dan deze tijdens de Eerste Wereldoorlog.

De oorlog beïnvloedde na 1918 verschillende factoren die de levensstandaard en het consumptiepatroon in gunstige zin deden evolueren. Het economisch herstel had behoefte aan massale industriearbeid, waardoor een verschuiving in de tewerkstellingsstructuur ontstond. Deze verschuiving kwam op twee manieren ten goede aan de werknemers: er was meer werk in goed betaalde jobs en een groter aantal vrouwen kon aan de slag. Er bestond tussen 1924 en 1929 nagenoeg geen werkloosheid. Een toename van het globaal beschikbare inkomen was het gevolg van dit alles. Daarenboven was de arbeidersklasse op sociaal en politiek vlak mondig geworden, wat een rechtstreeks gevolg was van de krachtsverhoudingen die uit de oorlogsomstandigheden waren gegroeid. Deze mondigheid concretiseerde zich in sociale wetgeving, een actieve ravitailleringpolitiek en een strakke prijzencontrole. Gevolg van de economische, sociale en politieke verschuivingen was een toename van de gemiddelde bestedingsmogelijkheden en een wijziging van het voedselpatroon: het sinds lang bestaande overwicht van plantaardig voedsel werd afgebroken. De verbeteringen waren zeer reëel althans tot 1930, toen de economische crisis de vooruitgang afremde. De verbetering van de levensstandaard en het consumptiepatroon bleek niettemin onomkeerbaar.

Het is vrijwel onmogelijk te peilen naar het precieze aandeel van de

oorlog m.b.t. de mutaties op het vlak van de voeding. Ongetwijfeld bestonden er een aantal endogene veranderingen die eveneens voor een verbetering van het voedingspatroon zouden hebben gezorgd. De oorlog heeft deze processen echter in zeer hoge mate versneld en heeft bovendien volledig nieuwe maatschappelijke processen op gang gebracht. De breuk tussen de 19de en de 20ste eeuw was daarom zeer abrupt, niet alleen op het vlak van het voedingspatroon maar ook op andere terreinen, zoals bijv. de denkwijze en het gevoelsleven. De prijs die voor het vlugge herstel én de verbetering van de voeding moest worden betaald, was wel extreem hoog. De levensomstandigheden tijdens de oorlog waren immers de slechtste die men sinds decennia had gekend.

Noten

1. Onder meer: G. Best, *War and society in revolutionary Europe, 1770-1870*. Bath, 1982 (in de reeks *Fontana history of European war and society*).
2. H. Baudet, 'Problèmes et méthodes de l'histoire de la consommation', in: E. Le Roy Ladurie, ed., *L'Histoire et ses méthodes*, Lille, 1981, p. 132.
3. Dit artikel werd voorgesteld op het colloquium *The European family and the Great War: stability and instability, 1900-1930*, georganiseerd door de *Cambridge Group for the history of population and social structure*, te Cambridge in september 1983. Een Engelse versie verschijnt in de *Proceedings*. Deze uitgebreide Nederlandse versie houdt rekening met de commentaar van de deelnemers aan het colloquium.
4. Het aandeel van de Belgische productie van tarwe in het totale tarweverbruik evolueerde als volgt:

1845 : 84,4%	1910/13 : 22,9%
1860 : 87,6%	1924/29 : 28,9%
1875 : 67,7%	1936/39 : 32,0%
1890 : 39,6%	

 (eigen berekeningen op basis van het hoofdelijk verbruik van tarwe en op basis van de produktiecijfers).
5. L. Schepens, 'België in de Eerste Wereldoorlog', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 1979, dl. 14, p. 22-23. Zo bijv. eiste de bezetter 93.000 van de 317.000 paarden. Een Duitse krant meldde triomfantelijk 'En trois mois, le pays conquis a couvert les 4/5 des besoins de l'armée' (geciteerd bij A. Henry, *Le ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande*, Paris, 1924, p. 27-28).
6. F. Baudhuin, *Histoire économique de la Belgique*, 1914-1939. Brussel, 1946, dl. 1, p. 39-46.
7. Zie over de functies van de weldadigheid: F. Piven & R. Cloward, *Regulating the poor. The functions of public welfare*. Londen, 1974.
8. A. Henry, a.w., p. 71.
9. Rapport spécial sur le fonctionnement et les opérations de la section agricole du Comité National de Secours et d'alimentation, 1914-1919. Brussel, 1920, p. 62-63.
10. P. Scholliers, 'Koopkracht en indexkoppeling. De Brusselse levensstandaard tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, 1914-1925', in: *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis*, 1978, p. 354.
11. Ch. de Lannoy, 'Quelques données rétrospectives sur les prix de détail à Bruxelles de août 1914 à octobre 1918', in: *Revue du Travail*, 1919, p. 642-662.
12. P. Scholliers, 'Verschuivingen in het arbeidersconsumptiepatroon, 1890-1930', in: *Belgisch Tijdschrift Nieuwste Geschiedenis*, 1982, p. 288. De uitgaven werden nagekeken door het Ministerie van Arbeid dat op kleine veranderingen na, de cijfers beaamde.

13. A. Henry, a.w., p. 192.
14. A. Henry, a.w., p. 82.
15. Het gaat om indexcijfers op basis van lopende prijzen. Bron: Archief 'Het Volk', Jaarboeken.
16. Zelfde bron als noot 15.
17. J. Demoor & A. Slosse, 'L'alimentation des Belges pendant la guerre et ses conséquences', in: *Bulletin de l'Académie Royale de médecine*, 1920, p. 464-472.
18. W.H. Beveridge, *British food control*, Londen, 1928, p. 313.
19. J. Burnett, *Plenty and want*. Londen, 1979, p. 282.
20. D. van der Veen, 'Standard of living and nutritional standards of working-class families in the Netherlands, c. 1850-1940', in: *Proceedings of the international colloquium on the standard of living in Western Europe*, Leiden, 1983. R.J. Sieder, *The daily life of Viennese working-class families during World War I*. (te publiceren in de acta van het Cambridge-colloquium: R. Wall & J. Winter, eds., *The upheaval of war: family, work and welfare in Europe, 1914-1918*).
21. J. Burnett, a.w., p. 282.
22. Cijfers van het vleesverbruik:
 - 1913: C. Vandenbroecke, 'Kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van het vleesverbruik in Vlaanderen', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 9, (1983), p. 221-257.
 - 1919-1922: Consommation de la viande de boucherie. Publication du Service des associations et de la statistique. Brussel, 1919-1922.
23. Dr. F. Daelemans besteedde aandacht aan de demografische ontwikkeling in België (Mortality and migration in Belgium, 1914-1930), een bijdrage die wordt gepubliceerd in de acta van het Cambridge-colloquium, R. Wall, J. Winter, a.w.
24. Ongedateerde tekst van onbekende auteur over de levensvoorwaarden in België, circa 1917. Bron: Archief Koninklijk Paleis, secretariaat van de Koning, 1914-1918, nr. 604.
25. A. Maddison, 'Economic policy and performance in Europe, 1913-1970', in: *Fontana economic history of Europe*. Part 5/2, p. 447. De geaillieerde blokkade duurde na de oorlog verder.
26. De gedaalde graaninvoer na de oorlog trad eveneens op in Duitsland, cfr. H.J. Teuteberg, 'Food consumption in Germany since the beginning of industrialisation: a quantitative longitudinal approach'. In H. Baudet en H. van der Meulen, *Consumer behaviour and economic growth in the modern economy*, Londen, 1982, p. 241.
27. Het gaat om in België geconsumeerde goederen. De handelstatistieken overschatten evenwel het volume van deze goederen, omdat een deel ervan niet in België werd verbruikt maar er slechts gestockeerd werd. De overschatting zou groter zijn voor de oorlog dan erna. De cijfers in 1908 kunnen derhalve iets geringer geweest zijn.
28. P. van den Eeckhout en P. Scholliers, 'De hoofdelijke voedselconsumptie in België, 1831-1939', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 9, 1983, p. 293-296.
29. Cijfers van de hoofdelijke consumptie van zuivelprodukten zijn niet beschikbaar. In de lijn van een groter vleesverbruik, veronderstel ik een toegenomen consumptie van boter, melk en kaas.
30. P. van den Eeckhout en P. Scholliers, a.w., p. 288.
31. A. Sauvy wijst eveneens op de daling van het aantal calorieën in Frankrijk na de Eerste Wereldoorlog, gepaard met een toename van dierlijke voedingswaar (*Histoire économique de la France entre les deux guerres*, Parijs, 1965, p. 256-257).
32. Deze percentages worden bevestigd door de O.E.C.E., die het aantal dierlijke eiwitten op precies 35% voor de periode 1935/1939 schat (*Bulletins statistiques de l'O.E.C.E. Statistiques générales*, 1958, no. 2, p. 46).
33. De tegenstelling stad-platteland was in de jaren 1919-1920 mede daardoor ten top gedreven. Treffend in dat verband was de brief van Minister van Arbeid J. Wauters aan Koning Albert I (dd. 16.11.1918) waarin drie sociaal-economische-politieke spanningsvelden werden aangewezen: de Vlaamse ontevredenheid, de onvrede van de arbeiders en de tegenstellingen stad-platteland 'd'une hostilité pleine d'amertume').
34. Bronnen: 1910 en 1921: *Revue du Travail*, 1922, p. 694, 1928/1929: A. Julin, 'Résultats principaux d'une enquête sur les budgets ouvriers et d'employés en Belgique (1928-1929)', in: *Bulletin de l'Institut Internationale de Statistique*, 1934, p. 534-535.

35. De enquêtes geven cijfers over het voedselverbruik van een volwassen man of per quet (= eenheid van het verbruik die rekening houdt met de leeftijd). Ik rekende de cijfers om naar het hoofdelijk verbruik.
36. De gegevens over de broodconsumptie van de arbeidersgezinnen zijn afkomstig uit de boekhouding van verbruiksscoöperatieven.
37. De Belgische kleinhandelsprijzen lagen in de winter van 1918/1919 zowat 8 à 10 maal hoger dan in april 1914! Het land kende één van de hoogste inflatievoeten van Europa.
38. P. Scholliers & C. Vandenbroeke, 'The transition from traditional to modern patterns of demand in Belgium', in: H. Baudet en H. Van der Meulen, a.w., p. 38-39.
Dit fenomeen trof de tijdgenoot in hoge mate. S. Streuvels bijv. schreef uitgebreide passages over de veranderde tewerkstellingsstructuur t.g.v. de Eerste Wereldoorlog in zijn roman *Land en leven in Vlaanderen* (1923): 'Knapen en koeiers laten de hoer beulen, begeven zich op een ambacht, gaan in grote werkingen van de herophouw of trekken naar de fabrieken waar zij, met acht-uren-werk, toch hoge lonen verdienen' (*Land en leven in Vlaanderen*, in: *Volledig werk*, deel 3, Brugge, 1972, p. 503).
- Streuvels beschrijft in een twintigtal bladzijden van deze roman de invloed van de oorlog op het Vlaamse platteland en in de Vlaamse steden. Hij benadrukt enerzijds de toename van de welvaart voor alle bevolkingslagen en in het bijzonder voor de landbouwers ('Zolang de opbrengst der vruchten maar voordelig is en aan prijs blijft, de daglonen hoog zijn en 't werk en geldwinning goed gaat, waarom zou men niet gerust op twee oren slapen?' - p. 501). Hij onderstreept anderzijds het verdwijnen van de traditionele waarden, gebruiken en zeden.
39. Zie noot 4. Eveneens P.L. Yates, *Food, land and manpower in Western-Europe*, Londen - New York, 1960, p. 238.
40. S. Streuvels, *Land en leven in Vlaanderen*, in: *Volledig werk*, deel 3, Brugge, 1972, p. 510.